

Introducció a la fraseologia del *Tirant**

Josep Guia
Universitat de València

Sense cap altre títol que el de lector impenitent, ara i ací del *Tirant lo Blanc* i dels escrits que s'han fet i es fan sobre la gran novel·la de Martorell, m'atreviré a incrementar el nombre d'aquests darrers, tot aportant el punt de vista d'un llegidor cerca-parèmies però no busca-raons. Ja me'l perdonaran, l'atreviment, els qui voldran perdonar-ho.

Llegir i rellegir els clàssics catalans amb sensibilitat i gust paremiològics és una tasca plaent, comparable -com bé ho ha dit Maria Conca (1994:3-4)- a l'activitat del boletaire: ves i torna, tomba i gira, passa i repassa, que sempre hi ha, si ha plogut en temps i manera, un esclatasang, un rovelló, un moixernó... per trobar. I al *Tirant*, especialment, on la pluja de la tinta martorelliana ha rajat a cor què vols, sempre hi ha un proverbi, una frase sentenciosa, una locució... per anotar. D'ells en parlarem, en aquest primer article.

La fraseologia del *Tirant* no ha merescut gaire atenció dels estudiosos, potser degut a un cert complex d'inferioritat proverbial que s'arrossega en aquest tema.¹ De fet, només hi ha tres articles que s'hi hagin dedicat explícitament.

* * *

El primer d'aquests articles ha passat desapercbut fins avui, no havent estat citat, que jo sàpiga, en cap dels repertoris de bibliografia tirantiana. Es tracta del text "*Tirant lo Blanch. Aphorismes et Proverbes*", publicat a la *Revue Catalane*, núms. 75 i 76 (març i abril de 1913), sota l'entradeta següent:

Notre collaborateur M. Émile Leguiel a eu l'heureux idée et la patience d'extraire un certain nombre d'aphorismes et proverbes du fameux roman de chevalerie catalan *Tirant lo Blanch*, de Joan Martorell (XVe siècle), dont il a eu l'occasion de parler ici-même.² Il a respecté l'orthographe et la physionomie du vieux texte; mais nos lecteurs n'aurons pas trop de peine à s'y reconnaître.

En aquest recull s'hi apleguen 141 parèmies, la distribució de les quals entre els quatre volums de l'edició Aguiló del *Tirant*³ és la següent: 25 en el primer, 40 en el segon, 53 en el tercer i 23 en el quart:

Si en lloc de distribuir les parèmies per volums ho féssim per capítols, la informació sobre la presència de parèmies, llur dispersió o concentració, seria molt més valuosa. Així, trobaríem zones desèrtiques de més de deu capítols (cap parèmia -de les recollides per Leguiel- del 5 al 18; del 24 al 66; del 77 al 97; del 190 al 208; del 446 al 487) i zones frondoses (4 parèmies al capítol 100; 8 als 109-110; 4 al 151; 5 al 172; 4 al 189; 6 als 228-229). I si hi ponderéssim cada capítol amb el nombre de línies que conté, encara afinariem més el coneixement de la distribució de la fraseologia del *Tirant*. Abans, però, de continuar endavant

---

* Publicat en *Afers*, 20 (1995) 129-142. És el primer treball de l'autor sobre el *Tirant*.

amb aquest mètode i treure'n conclusions, cal assegurar que el *treball de camp* previ ha estat fet amb suficients garanties, és a dir, que la població de les parèmies del *Tirant* a analitzar és la correcta, en qualitat i en quantitat.

Així, doncs, farem una mica de crítica sobre el recull d'E. Leguiel, tot reconeixent que aquest primer buidatge paremiològic del *Tirant* és força meritori, car l'autor hi va saber detectar, amb una competència indubtable, la major part dels refranys i moltes de les frases sentencioses que n'hi ha. Leguiel va donar entrada també a alguna locució en el seu recull, encara que no ho pretenia, car el títol de l'article bé parla únicament de les dues categories de parèmies suara referides: *Aphorismes* (sentències d'autor, bé del propi Martorell o bé d'altri) i *proverbes* (refranys o proverbis vulgars).

Leguiel recull proverbis vulgars veritables (*Tot lo que lluu no és or; Molt parlar nou e molt gratar cou; Lla va la llengua on lo cor dol;* etc.), els quals constitueixen la majoria de les parèmies reportades, al costat d'apotegmies com l'atribuït a "un gran filòsof" (*Lo cavaller que no ajuda, e lo capellà que no dóna, e lo jueu qui no presta, e lo pagès qui servitud no fa, no valen res tots aquests*), de sentències d'autor, pròpies o plagiades, més o menys codificades (*No és dona ni donzella no s'ho tinga a gran glòria que sia amada de grans e de pocs; No és més secreta cosa en lo món com és lo cor de la donzella, per ço com la llengua raona lo contrari del que té en lo cor; Cosa acostumada és que los cavallers jóvens llur delit és estar entre les dames;* etc.) i de locucions (*Li donen sus i mat, No seu en aqueix banc que vós dieu; No semblau sinó mossa d'hostal;* etc.). Tanmateix, en fer una anàlisi rigorosa de la fraseologia del *Tirant*, no hauríem de ficar totes les unitats fraseològiques en el mateix sac.

D'altra banda, quant als proverbis només, cal observar que no hi són tots; així, per exemple, Leguiel no hi va recollir: *Pijor havia d'ésser la recuada que no la malaltia* (cap. 27),⁴ *Los ulls són missatgers del cor* (cap. 109),⁵ *Estimaria més ésser martre que confessor* (cap. 117),⁶ *La guerra guerrejada ha mester tres coses (...): gent, argent e forment* (cap. 123),⁷ etc. I de frases sentencioses, algunes tan ben codificades que semblen proverbis, n'hi ha també moltes altres al *Tirant* que Leguiel no anotà.

A la vista, doncs, que ens trobem davant d'un compendi -ben meritori per al temps i l'hora en què es va fer, ho repetim- on es barregen les diferents classes de parèmies i on es veu a ull que cap d'aquestes classes no conté totes les parèmies corresponents que hi ha al *Tirant*, no paga la pena de fer a partir d'ell, tot prenent-lo com a repertori bàsic, un estudi fraseològic de l'obra, car les conclusions podrien resultar errades. Deixarem, doncs, les gràfiques de distribució per quan disposem d'una informació més completa.

Esmentarem també, en aquest apartat primer, un recull de fitxes de J. Carreras i Candi, "25 adagis extrets de la novela *Tirant lo Blanch*", existent al Corpus Paremiològic Català de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore (Calvo, 1990), quatre dels quals adagis no figuren a la col·lecció de Leguiel.

* * *

L'any 1933, Francesc de B. Moll publicava l'article "Els refranys del *Tirant lo Blanch*", en el qual, després de fer un parell d'observacions textuais ben correctes i modernes sobre el que anomenem avui *marques d'inserció*,⁸ anotava "una quarantena de refranys", extrets dels capítols 4 al 325. Si Moll hagués acabat la seva nota en reportar el darrer proverbi, aleshores no hi hauria res a dir, car ell mateix declara la seva no pretensió d'exhaustivitat; no gensmenys, va afegir-hi una conclusió precipitada i errònia:

És curiós observar que en la darrera part del *Tirant*, des del capítol 311 fins al 482,⁹ no es troba cap refrany. Si no tinguéssim la seguretat que aqueixa darrera part de la novel·la és d'altre autor que la primera, ens donaria ja indicis de la dualitat d'autors la diferència estilística que es reflecteix en l'abundància de refranys en una part de l'obra, i l'escassetat d'aquests en l'altra. Evidentment, En Joanot Martorell era un esperit més popular, més en contacte amb la vida vulgar, amb el folklore vivent, que no el seu successor Martí Joan de Galba.

Al marge de les consideracions que hom podria fer en relació a la qüestió de si l'esperit de Joanot Martorell era més popular o no que el de Martí Joan de Galba, és evident que Moll no hauria escrit això si hagués conegut l'article de Leguiel, on hi ha anotades vint-i-tres parèmies en "aqueixa darrera part de la novel·la", algunes de les quals són certament refranys, com ara:

Així com fa aquell qui furta lo bou e dóna les cames per amor de Déu (cap. 354)¹⁰

A qualsevulla part que tantes la mar, salada la trobaràs (cap. 355)¹¹

Aprés la nit ve lo dia, e aprés lo núvol lo bell sol (cap. 380)¹²

Allà on no ha culpa no hi fretura perdó (cap. 415)

A més a més, si Moll hagués llegit aquest darrer capítol esmentat, el 415, sense apriorismes *galbistes*,¹³ potser hi hauria trobat el mateix refrany que ell mateix ja havia extret del capítol 19: *Lla on no ha erra no fretura demanar perdó*. Igualment podríem dir pel que fa a les parèmies: *La pròpia sang no es pot tornar aigua* (cap. 103) i *Lo vincle de la sang, qui no es pot tornar aigua* (cap. 367), la primera recollida per Moll i la segona no vista per ell, potser perquè es troba a la "darrera part" de l'obra.¹⁴

Si del fet de la presumpta absència de refranys se seguia la hipòtesi de la presència de la mà de Martí Joan de Galba, en la "darrera part", del fet de trobar-n'hi --i, a més, repetits-- hauríem de concloure que una mateixa mà, i potser un mateix esperit, els va escriure. Així, l'aparició d'unes mateixes sentències als capítols 19 i 415, en un extrem i altre de la novel·la, i als 103 i 367, abonaria la hipòtesi de l'autoria única de Martorell. Nogensmenys, les coses no són tan elementals; tampoc no s'hi pot descartar, per això, que fos una segona mà qui afegís, als capítols 367 i 415, parèmies copiades dels 103 i 19, respectivament. Els plagis interns, però, no només es troben a la darrera part respecte a les tres primeres: així, per exemple, ja ha estat assenyalat que el capítol 325 comença amb les mateixes frases que el 277, frases que es troben idèntiques, per cert, en un text de Corella. I sobre aquest plagi, o sobre qualsevol altre, podem preguntar-nos: el va fer una segona mà o era el mateix Martorell qui es repetia? Una fraseologia determinada marca un estil --i un home-- o simplement marca una època --i una moda?

El joc de trobar unitats fraseològiques repetides en un extrem i altre de la novel·la de Martorell o a una banda i altra de la *frontera interior* assenyalada per Moll --tècnica que ha estat usada esporàdicament, pel que fa a expressions lingüístiques no necessàriament codificades, per Coromines (1956), Colon (1990), Chiner (1991), Riquer (1992) i Wittlin (1993a)-- tindrà certament un cert rendiment informatiu... quan disposem d'un coneixement complet d'aquestes unitats fraseològiques del *Tirant lo Blanc*, no només de llurs intertextualitzacions en aquest text sinó en altres d'anteriors, coetanis o posteriors, per tal de poder esbrinar, així, si s'hi tracta d'un estil propi d'un autor o d'unes maneres de dir compartides per diversos autors d'una mateixa època. A tall d'exemple, entre altres que s'hi podrien aduir, anotarem les següents concordances de locucions:

- *Tant com la vida m'acompanyarà* i altres variants
(capítols 161, 169, 172, 221, 228, 233, 244, 279, 291, 333, 380 i 474)¹⁵
- *Més mort que viu* i altres variants
(capítols 26, 67, 72, 299, 357, 410, 445, 474 i 477)¹⁶
- *Absoldre a pena e a culpa* i altres variants
(capítols 23, 162, 291, 372 i 476)¹⁷

i de frases sentencioses i proverbis:

- *La pròpia sang no es pot tornar aigua*
Lo vincle de la sang, qui no es pot tornar aigua (caps. 103 i 367)¹⁸
- *No dóna qui ha, mas qui ho ha acostumat*
Com de donar sia acostumat (caps. 146 i 354)¹⁹
- *De mal principi no se'n pot seguir bona fi*
De mal principi bona fi no s'espera
Les coses de mal principi tard o nunca poden finir bé (caps. 162, 183 i 349)²⁰
- *Amor (...) feia viure la persona alegre e graciosa*
Per l'amor és l'hom alegre e joiós (caps. 181 i 328)²¹
- *Lo donar (...) és principi d'amistat e de gran amor, e fa lo do plasent e graciós lo que prestament lo dóna*
Lo do graciós declara amistat e la promptitud del do manifesta la voluntat del donador (caps. 213 i 378)²²
- *Aprés de l'aspre e fred matí ve lo bell sol*
Aprés lo núvol [ve] lo bell sol (caps. 288 i 380)²³
- *Més honor se fa lo qui perdona a son enemic que aquell qui el mata*
Més honor li és [al cavaller perdonar a son enemic] que si cent voltes lo feia morir
(caps. 317 i 351)²⁴

Dels 45 refranys recollits per Moll, n'hi ha set que havien passat desapercebuts a Leguiel. D'altra banda, alguns proverbis vulgars indubtables, que havien estat anotats per Leguiel i no només de la darrera part, també li passaren per alt a Moll, com és el cas, per citar-ne un de ben conegut i vigent fins avui, de: *Quan u no vol, dos no es discorden* (cap. 146).²⁵

Pel que fa a la qualitat de les 45 parèmies anotades per Moll, tot i la correcta qualificació, en general, que en fa com a refranys, algunes semblen més aviat frases sentencioses que no pas proverbis vulgars; o, si més no, frases que conceptualitzen idees proverbials però que no hi apareixen codificades com a proverbis, com és el cas de: *Fa lo do plasent e graciós lo que prestament lo dóna* (cap. 213).

Podem concloure, doncs, que tampoc no ens aprofita el treball de Moll com a població base sobre la qual bastir l'estudi fraseològic del *Tirant*, ni que només fos el dels refranys. Però entre tots ho farem tot i potser si uníssim la col·lecció de Leguiel i la de Moll...

* * *

L'any 1992, Vicent Escrivà i Caudeli publicava un article intítulat "Els refranys en el *Tirant lo Blanc*", en el qual, seguint de prop el llibre de Maria Conca (1988) i després de descriure la diversa terminologia paremiològica, recull 110 parèmies, tot advertint que:

De vegades no queda visible la frontera entre les diferents modalitats d'actes de parla i és molt relatiu considerar un determinat enunciat com a refrany, apotegma, adagi, proverbí, sentència, axioma, dita o consell, per la qual cosa ens hem preocupat més per classificar tots aquests actes de parla per temes d'interès, que no pas per modalitats de parla pròpiament dites.

És evident que Escrivà tampoc no coneixia el treball de Leguiel car, altrament, el seu recull interdisciplinari de parèmies hagués sobrepassat les 141 del primer col·lector, amb el qual només en té 68 en comú. No hi són totes, doncs, malgrat la versatilitat de la intenció compiladora. Així, per exemple, recollides o no recollides per Leguiel, hi manquen algunes tan proverbials com: *Pijor havia d'ésser la recruada que no la malaltia* (cap. 27), *Més té giny que no força* (cap. 73),²⁶ *Com los àsens de Sòria, que van carregats d'or e mengem palla* (cap. 98),²⁷ *Estimaria més ésser martre que confessor* (cap. 117), *Descusa e no esquinces l'amistat antiga* (cap. 143),²⁸ etc.

Pel que fa al treball de Moll, Escrivà incorpora els 45 refranys anotats per aquest i depassa la *frontera* del capítol 325, tot reproduint sense comentari el paràgraf final de l'article de Moll, alhora que en marca lleugerament una altra, de frontera:

Pel que fa a la localització dels refranys al llarg del *Tirant*, observem una dispersió regular des del principi fins al capítol, si fa no fa, 350, a partir del qual només hem trobat 7 o 8 refranys.

Per què el 350? Potser sigui una reminiscència de la posició formulada per M. de Riquer, l'any 1947 --canviada avui per l'autoria única de Martorell--, respecte de la *intervenció progressiva* de Martí Joan de Galba, tot suposant que aquest "començà a ordenar i preparar per a la impremta els originals de Martorell a partir del capítol 349" (Riquer, 1990: 287). Sembla com si Escrivà volia i dovia per desplaçar, del capítol 325 al 350, la pretesa *frontera interior* paremiològica de Moll. Fet i fet, al recull de Leguiel hi ha anotades divuit parèmies posteriors al capítol 350, tretze de les quals no vistes per Escrivà, a les que cal afegir tres d'Escrivà no vistes per Leguiel. I al marge de les vint-i-una consignades per l'un i l'altre, encara

hi ha, més enllà del capítol 350, alguns proverbis i frases sentencioses que ben bé podrien haver tingut cabuda en una i altra col·lecció: *Més estime la glòria que la pecúnia; A qualsevulla part que tastes la mar, salada la trobaràs; Lo vincl de la sang (...) no és pot tornar aigua; Valia més morir com a cavallers que no deixar-se pendre com a moltons...* Hem de concloure, doncs, que ara per ara és ocios i erroni establir cap *frontera interior* pel que fa a l'ús de parèmies al *Tirant*.

* * *

L'any 1982, R. Eberenz publicava l'article "Diàleg i llenguatge col·loquial al *Tirant*, on feia la següent remarca d'ordre paremiològica:

És prou coneguda la importància dels refranys i les dites populars usats pels personatges de la novel·la quan es tracta de recalcar alguna afirmació o d'expressar en clau certs judicis personals. L'inventari que en va publicar F. de B. Moll em dispensa d'aduir més exemples.

i tot seguit hi afegia en una nota:

A la llista, molt completa, de Moll podríem afegir-n'hi alguns més: *Del bo tria hom lo millor* (cap. 71b), *Quan u no vol, dos no es discorden* (cap. 146), *En una caps no hi pot cabre honor e delit* (cap. 172) i *Lo cavaller que no ajuda, e lo capellà que no dóna, e lo jueu qui no presta, e lo pagès qui servitud no fa, no valen res tots aquests* (cap. 320).

Cal fer notar que Eberenz desconeix l'article de Leguiel, el qual ja havia anotat aquests quatre proverbis, i que, posteriorment, Escrivà, que també els consigna, tampoc no cita Eberenz. Aquest autor esmenta els proverbis com a una de les mostres de l'estil col·loquial del *Tirant*, al costat d'altres figures estilístiques com els jocs de paraules, les comparacions d'efecte còmic, les frases antitètiques, les estructures paral·lelistiques o rítmiques, les exclamacions i imprecacions, els petits relats i les referències a contarelles... així com les locucions verbals complexes, de les quals n'hi fa una relació a tall de mostra, anotant-ne de noves respecte a les ja reportades abans per Leguiel o després per Escrivà. En els exemples que addueix de les figures estilístiques susdites també reporta, sense saber-ho o, si més no, sense dir-ho, altres refranys, com per exemple, *Com fa aquell qui furta lo bou e dóna les cames per amor de Déu*, posat a la llista de les comparacions d'efecte còmic i no identificat com a proverbi vulgar. Evidentment, la localització i identificació de parèmies, amb intenció d'exhaustivitat, no era un objectiu de l'article, ben suggerent d'altra banda, de R. Eberenz.

* * *

Finalment, en un article recent d'E. Casanova (1994), intitulat *Llengua popular i llengua col·loquial al Tirant*, on són desconeguts Leguiel i Escrivà, però citats Moll i Eberenz, l'autor hi inclou, al temps que declara "no ser la finalitat d'aquest article estudiar aquest aspecte", una relació de "locucions i frases simbòliques", on hi ha algunes parèmies de nova localització, i una relació de 13 refranys "a més dels que registra Moll", dels quals només tres no havien estat anotats previament per Leguiel o Escrivà.

* * *

Encara no paga la pena, doncs, que ens plantegem si la dispersió dels proverbis, o de les frases sentencioses, o de les locucions... o de tot plegat és o no regular al llarg del *Tirant*, amb els incomplets reculls de què disposem publicats fins avui. Aquests, en el seu conjunt, sumen només un total d'unes 200 parèmies censades i barrejades. Quan en tinguem el cens complet i ben classificat tipològicament, estarem en condicions d'estudiar-ne la distribució i de treure'n conclusions.

Detectar, recollir i classificar totes les unitats fraseològiques contingudes al *Tirant lo Blanc* és una tasca laboriosa que, abans de donar-la per acabada, cal contrastar-la amb el text informatitzat²⁹ i que, en qualsevol cas, és prèvia a l'anàlisi estadística de les recurrències parèmiques. El coneixement cabdal de llur distribució i de llurs freqüències, d'una banda, i l'estudi diacrònic de cadascuna de les parèmies, d'altra, ens permetran d'extreure noves conclusions sobre l'autoria i les fonts del *Tirant*. Però és precisament la diacronia de les parèmies i llur localització en altres obres, així com llur estructura codificada i llurs marques d'inserció, les que ens ajudaran a caracteritzar-les com a proverbis vulgars, sentències d'autor o locucions, per la qual cosa podem afirmar que no ens trobarem en disposició d'estudiar *la fraseologia del Tirant*, en la seva globalitat, fins que no haurem *localitzat i estudiat* cadascuna de les seves parèmies. Aquest article, doncs, cal entendre'l com una primera aportació a la realització d'aquest programa.

Notes

- 1 Al nostre article *D'un complex d'inferioritat proverbial* (Conca i Guia, 1995), s'hi expliquen les raons històriques d'aquesta mena de complexos proverbials -d'inferioritat, el català, i de superioritat, l'espanyol-, alhora que s'hi aporten exemples ben il·lustratius d'aquestes actituds.
- 2 Émile Leguiel ja s'havia ocupat del *Tirant* a les pàgines 332-334 de l'article "Langue française et langue catalane", publicat als núms. 10 i 11 (1907) de la *Revue Catalane*, on el comentari força elogiós que fa de l'obra no li és obstacle per proposar, abans que altres no ho fessin posteriorment, una reducció del text:

(...) En beaucoup de chapitres, la longueur des discours, l'abus du raisonnement, l'influence de la scolastique rebutent le lecteur. Dans l'édition de Marian Aguiló, l'unique qui soit moderne et que l'on trouve en librairie, comprend quatre volumes; qu'un homme de goût et de talent émonde la végétation parasite, supprime les propos inutiles ou fastidieux, l'on conservera encore deux volumes et demi, peut-être trois, de fin et d'excellent; ce sera la lecture la plus sensée, la plus instructive, la plus agréable et la plus amusante que l'on puisse rêver; toutes les pages seront charmantes et délicieuses, non seulement vivantes et vraisemblables, mais vraies et vécutées.
- 3 Émile Leguiel va fer el seu buidatge sobre l'única edició disponible aleshores, la de la *Biblioteca Catalana* de Marian Aguiló, en quatre volums, la correspondència dels quals amb l'edició Riquer (1969), que seguirem, és la següent:

Edició Aguiló	Edició Riquer
Volum I	Pròleg i capítols 1 al 114 (tret del darrer paràgraf)
Volum II	Capítols 114 (darrer paràgraf) al 208 (1r. i 2n. paràgrafs)
Volum III	Capítols 208 (tercer paràgraf) al 330 (tret del darrer paràgraf)
Volum IV	Capítols 330 (darrer paràgraf) al 487

Aguiló, en saltar del capítol 465 (471 de l'ed. Riquer) al 472 i reprendre-hi la numeració del text original, explica que la numeració de la seva edició no correspon a la de la *princeps* pel fet d'haver fusionat els capítols referents a l'Orde de la Garrotera, així com altres capítols curts que no hi tenien títol. I pel fet, cal afegir, d'haver fet bascular alguns paràgrafs entre capítols consecutius.

- 4 Segons que havia observat M. de Riquer (1984: XXVII, nota 2), aquest proverbi es troba usat per mossèn Gras, a la dedicatòria de la seva *Tragèdia de Lançalot (circa 1470)*, on és presentat com a sentència vulgar mentre que al *Tirant* no duu cap marca d'inserció.
- 5 D'aquest proverbi n'hi ha una variant al capítol 111 del *Tirant: La vostra cara manifesta lo que té al cor*; ambdues formulacions ja apareixien com a sentències sàvies al *Dotzè: L'ull (...) és ver missatger del cor* (cap. 812), *Segons los philòsofs, la cara és mirall del cor* (cap. 813). Altres variants un xic més allunyades són aquelles en les quals s'hi passa dels ulls o la cara a la llengua: *Per ço se diu aquell refrany vulgar: Lla va la llengua on lo cor dol* i *La llengua és senyal de ço que lo cor desija* (caps. 109 i 177 del *Tirant*).
- 6 Aquest proverbi, construït sobre un parell lèxic: *confessor* i *màrtir* ben usual (al mateix *Tirant*, capítol 478; al *Fèlix de meravelles*, part VIII, capítol 62; etc.), ja havia estat usat per Anselm Turmeda a les *Cobles de la divisió del regne de Mallorca* (Olivar, 1927: 132):

Donques, bé deig io fugir,
qui set companyons havia,
denant los me viu rostir;
d'on haguí malenconia
dins mon cor, e vui en dia
desplaser e gran dolor:
més am morir confessor
que màrtir. A vós cert sia.

encara que l'*altrament dit Abdhalà* el capgira significativament, d'acord amb la seva actitud vital. El *DCVB* (III, 387b) recull: *Primer màrtir que confessor*, amb el significat 'ho diu el qui prefereix morir a descobrir els secrets'.

7 D'aquesta codificació trimembre, que perfectament podíem esperar d'haver-la trobada al *Libre de tres* però que no hi és, no n'he vist cap ús anterior o coetani. A la traducció castellana del *Tirant* (Valladolid, 1511) apareix així: *La guerra guerreada ha menester tres cosas: (...) gente, moneda y pan*. Potser ja devia funcionar com a un proverbi propi de l'*art de la guerra* des dels temps dels romans, si abans no; de fet, Napoleó el sabia, encara que amb una formulació més monogràfica: *diners, diners i diners*. De la significació d'aquest proverbi se n'ha ocupat Maria Conca (1986: 348-350).

8 Francesc de B. Moll observa que:

Unes vegades l'autor manifesta expressament el caràcter aforístic de la sentència, introduint-la amb frases com aquestes: "sentència és comuna que..."; "sabuda cosa és que..."; "perço se diu aquell refrany vulgar..."; "diu lo proverbi que..."; "bé sabeu aquell exemple vulgar qui diu..."; "tostemps he oït dir que..."; "dien en Calàbria que..."

Altres vegades no declara que es tracti d'aforismes o proverbis, però s'endevina el caràcter de tals, sia per la forma rimada, sia per llur concordància amb ben coneguts refranys catalans o d'altra nació.

La denominació *marca d'inserció* ha estat introduïda per Maria Conca (1994: 704).

9 "482" deu ser una errada tipogràfica per "487". Així, la "darrera part" a què es refereix Moll comprèn del capítol 326 al 487, que és el darrer del llibre.

10 Aquest proverbi ha estat estudiat per M. Conca (1994: 601-603), arran de la presència d'una variant a *Refranes famosíssimos y provechosos glosados* (Burgos, 1509), la qual obra és una traducció d'un refranyer català, desaparegut, escrit per mossèn Dimas. A l'esmentat estudi, cal afegir-hi una altra dada: Francesc Eiximenis, al capítol 27 del *Libre de les dones*, diu: *Què val furtar per entenció de dar lo furt per amor de Déu?*, la qual frase pot ser considerada ben bé com un precedent, encara sense codificació metafòrica, del proverbi inserit al *Tirant*.

11 Aquest proverbi devia ser bastant conegut, car ja el trobem anotat al *Libre de paraules e dits de savis e filòsofs* (segle XIII), de Jahudà Bonsenyor: "De qual part tasts la mar, salada la trobaràs" (Llabrés, 1889: núm.715), a la traducció trescentista dels *Proverbis àrabs*: "Hon que la vulles tastar, salada trobaràs la mar" (Bofarull, M., 1891: núm.319) i a la *Doctrina moral* d'en Pacs (primera meitat del segle XV): "A ond que tasts la mar, salada la trobaràs" (Bofarull, P., 1857: 295).

12 Aquest proverbi ha estat estudiat per M. Conca (1994: 601-603), arran de la presència d'una variant a *Refranes famosíssimos y provechosos glosados* (Burgos, 1509), la qual sembla presa de la formulació del *Tirant* o, més aviat, totes dues de l'estrofa del *Franselm* que fa així:

Aprés fortuna bell temps fa,
aprés gran núvol bell sol fa;
can hom se pensa que plourà
lo sol trespunta. (Epalza, 1987: 65)

la qual estrofa no és de les que Anselm Turmeda va plagiar del Schiavo da Bari. A la *Doctrina moral* d'en Pacs apareix la variant: *Après bell jorn ve la negra nit* (Bofarull, P., 1857: 212).

- 13 La pressumpta intervenció de Martí Joan de Galba en la "darrera part de la novel·la" ja havia estat qüestionada per diversos crítics, abans del treball de Moll; vegeu-ne un resum de la qüestió fet per M. de Riquer (1990: 285-297), les hipòtesis suggestives presentades per Joan Fuster (1993) i els comentaris d'A. Ferrando (1993). En aquest tema, com en molts d'altres relatius a la València de la segona meitat del XV, són força valuoses les aportacions documentals de Jaume Chiner (1993).
- 14 Malgrat aquestes mancances, l'article de Moll continua sent citat, acríticament, com una de les "aportacions més convincents i millor documentades del sector galbista", pel fet que "ofereix arguments com l'absència de refranys a partir del c. 326" (*El Temps*, novembre 1990, núm. 336, pàgina 49).
- 15 Aquesta expressió sembla ser un estilema propi de Joanot Martorell, usat reiteradament al llarg de tota l'obra.
- 16 Aquesta expressió ja devia ser, aleshores, d'ús general, car també la utilitza sor Isabel de Villena, tot i que el *Vita Christi* no es caracteritza per la presència d'unitats fraseològiques.
- 17 Aquesta expressió era d'ús general, car la trobem diverses vegades a la *Crònica* de Ramon Muntaner i al *Dotzè* d'Eiximenis, així com en documents on es fa referència a atorgaments d'*indulgències de pena e de culpa* (DCVB: III, 842a), la qual variant també apareix al *Tirant*: "Guanya indulgència plenària a pena e culpa per molts papes atorgada" (cap. 198).
- 18 Una variant coetània d'aquest proverbi la trobem documentada als *Refranys rimats* del *Cançoner* del segle XV conservat a l'Ateneu Barcelonès:

E no-s pot tornar
may aygua la sang. (vs. 112-113)

El DCVB (IX, 726a) el reporta com a propi de tot el domini lingüístic amb el significat 'que els parents, encara que a vegades tinguin dissensions, sempre tendeixen a reconciliar-se i defensar-se mútuament'.

- 19 Aquest és un altre dels proverbis --estudiat per M. Conca (1994: 599-601)-- que apareixen ensems al *Tirant* i a *Refranes famosíssimos y provechosos glosados* (Burgos, 1509).
- 20 A la traducció catalana del *Libre del tresor* trobem una variant de la mateixa sentència: *Après bon començament se segueix bona ffi* (Wittlin, 1976-89: I,75), la qual devia ser

un lloc comú des de ben antic. Altres tres expressions lliures que poden considerar-se variants del mateix concepte les tenim al mateix *Tirant*:

E si en les coses del món no hi ha principi, tampoc no hi pot haver fi (cap. 230)
E per quant veig los principis bons, no es pot presumir sinó que la fi serà molt millor (cap. 316)
Les coses que de mala intenció parteixen sempre resten imperfetes (cap. 364)

- 21** Aquest és un cas, entre d'altres, d'un tòpic amorós repetit en dos capítols allunyats, mitjançant dues variants fraseològiques lliures que pressuposen una mateixa mà al darrera, la qual no només va repetir aquesta frase sinó tot el paràgraf de cites sapiencials on s'inscriu i que presenta diverses coincidències amb el *Libre de Cató*, la *Doctrina moral* d'en Pacs, etc. Així mateix, podrien relacionar-se aquestes frases amb una altra: *E no saps tu que amor és la pus fort cosa del món, que (...) als trists fa tornar alegres e riens (...)?* continguda en un passatge, del capítol 331, que sembla inspirat en preceptives de la *Gaia Ciència*, com ara el *Compendi de la coneixença dels vicis en els dictats del Gai Saber* (Casas, 1969: 100) o el privilegi d'institució del Consistori estatuint per Joan I (Sánchez Cantón, 1993: 14).
- 22** D'aquest concepte, que relaciona l'amistat amb el fet de donar i, encara més, amb la diligència en donar, es pot fer una observació semblant a la de la nota anterior: que és un tòpic de la literatura de regiment que l'autor insereix, mitjançant frases lliures, en dos capítols no precisament consecutius.
- 23** Vegeu la nota 12.
- 24** El fet de considerar el perdó d'un enemic sotmès com a una més gran manifestació de poder i d'honor que matar-lo és un tòpic de la literatura gnòmica, assumit per la cavalleriesca. A la traducció catalana del *Liber consolationis et consilii* és recollit:

E per ço.t conseyl que seguesques l'amonestament de Sèneca, qui dix: per aventura tu veus ton enamich en ton poder e penses de pendre venjança, pensa eytot que él per aventura la poguera pendre; e sàpies que molt honesta manera és de homen perdonar en temps de venjança. (Sansone, 1965: 155)

Tirant defensa aquest criteri com a propi, en uns altres capítols diferents dels suara reportats:

Com so en les forts batalles e tinc algun mortal enemic en terra per tolre-li la vida, e em demana mercè, li perdone. (cap. 228)
Com haja acostumat de perdonar a mos enemics com me demanen mercè, per molt que m'hagen ofès. (cap. 343)

- 25** Una variant d'aquest proverbi es troba en una lletra de batalla de l'any 1467: *Quant la hu no vol, los dos no batallen* (Riquer: 1968: III,128). Així mateix, és un altre proverbi --estudiat per M. Conca (1994: 464-465)-- dels que apareixen al *Tirant* i a *Refranys famosíssimos y provechosos glosados* (Burgos, 1509), traducció dels *Refranys glossats* de mossèn Dimas. La relació entre aquesta obra i el *Tirant* mereix un estudi específic.

- 26 Aquesta locució, així codificada, només apareix al *Tirant* una vegada, tot i que podem considerar que hi fan referència els següents paràgrafs dels capítols 121 i 435:

Que no s'ha d'obtenir ab *força* estranya, mas ab *giny* e esforç vostre ho deveu portar a fi. (Riquer: I,386)
Los combats d'amor (...) no ab força, mas ab ginyosos afalacs e dolços engans s'atenyen. (Riquer: II,489)

Francesc Eiximenis l'esmenta al *Terç del Crestià*:

Açò és ço que dix Salamó, que *més val giny que força*, e que no ha al món tan forçor ferre que ab manera no es puixa amollir, ne tan mala fembra que ab art no es puixa abonir. (Olivar, 1925: 33)

i també es troba reportada a la *Doctrina moral* d'en Pacs:

Diu Pariando que obra de hom savi és no voler noure com puga, que *més val haver glòria per enginy que per força*. (Bofarull, P., 1857: 211)

a la versió catalana quatrecentista del *Facetus*:

Diu hom que *més val giny que força*;
aquest sermó no vol l'escorça. (Faraudo, 1912: 29)

i al *Liber elegantiarum*:

Més val giny que força.
Ingenium superat vires (Colon, 1888: [239])

Observem-hi, pel que fa a les marques d'inserció, que la mateixa unitat fraseològica pot aparèixer atribuïda, indistintament, a Salomó, Pariando i "hom"; en general, l'atribució d'autoria d'una sentència, si aquesta té *èxit*, sol decaure amb el pas del temps, esdevenint així proverbi vulgar.

- 27 Aquest mateix proverbi, però sense especificar si l'ase era de Síria o d'Arcàdia, es troba a la *Doctrina moral* d'en Pacs:

Axí com lo aze carregat d'or e argent que no menia sinó ordi e palla.
(Bofarull, P., 1857: 192)

- 28 Una variant d'aquest proverbi, en la seva traducció castellana, apareix a *Refranes famosíssimos y provechosos glosados* (Burgos, 1509): *Mejor es descoser que no romper*. E. S. O'Kane (1959: 100b) no en dóna cap referència castellana anterior i H. Núñez (1555: 77v) el reporta com a refrany català:

Millor és que esquinçar, lo descosir
El Catalán. Mejor es que rasgar, el descoser.

De fet, l'origen deu ser llatí o italià, car el capítol 143 del *Tirant* és la reproducció de la *Letra de reyns costums*, traducció catalana d'una epístola llatina del Petrarca.

- 29 Concretament, cal contrastar-la amb les concordances lematitzades del *Tirant* que, gràcies a la tesi doctoral de Maria Brossa i al treball continuat i ben fet d'ella mateixa i de Dolors Pulido, es poden consultar al Servei de Tractament Informatitzat de Textos Catalans, dirigit per Joaquim Rafel, a la Universitat de Barcelona. De fet, les unitats fraseològiques esmentades en aquest article hi han estat contrastades, incrementant en molts casos, amb agradable sorpresa, el nombre d'intertextualitzacions que tenia localitzades a través de les meves lectures. Aprofitaré l'ocasió d'aquesta nota per afegir-me a la petició formulada per C. J. Wittlin (1993b: 366) de poder disposar, per part dels investigadors, de transcripcions informatitzades de textos catalans, de manera que hom pugui llegir-los i treballar-los a la pantalla de l'ordinador personal; la qual cosa, que ningú no s'espanti, no és incompatible amb el fet de fruir-los sobre el paper, en posicions més còmodes o relaxades.

Bibliografia citada

- Aguiló,1873-1905: *Libre del valerós e strenu cavaller Tirant lo Blanch*, 4 vols, a cura de M. Aguiló, Barcelona, 1873-1905.
- Bofarull,M.,1891: *Proverbis àrabs*, a cura de M. de Bofarull, dins *L'Avenç*, s. è., III, 1891, ps. 117-123 i 138-140.
- Bofarull,P.,1857: *Colecció de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, v. XIII, a cura de P. de Bofarull, Barcelona, 1857.
- Casanova,1994: E. Casanova, "Llengua popular i llengua col·loquial al *Tirant lo Blanch*", dins *Miscel·lània Joan Fuster*, VIII, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, ps.119-138.
- Calvo,1990: Ll. Calvo, *Catàleg de materials etnogràfics de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya*, Barcelona, CSIC, 1990.
- Casas,1969: *Joan de Castellnou. Obres en prosa*, a cura de J. M. Casas Homs, Barcelona, Salvador Vives Casajuana, 1969.
- Chiner,1991: J. Chiner, "Batalla a ultrança per Joanot Martorell", dins *A sol post*, 2, 1991, ps. 83-127.
- Chiner,1993: J. Giner, *El viure novel·lesc. Biografia de Joanot Martorell*, Alcoi, Marfil, 1993.
- Colon,1988: Joan Esteve, *Liber elegantiarum*, a cura de G. Colon, Castelló de la Plana, Inculca, 1988, reproducció facsímil de l'edició veneciana de 1489.

Colon,1990: G. Colon, "Problemes lingüístics entorn del *Tirant lo Blanc*", dins *Actes del Symposium Tirant lo Blanc*, Barcelona, Quaderns Crema, 1993, ps. 223-259.

Conca,1986: "Sobre la semiòtica dels refranys", dins *Estudis de literatura catalana en honor de Josep Romeu i Figueras*, v. I, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986, ps. 345-355.

Conca,1988: M. Conca, *Els refranys catalans*, València, Tres i Quatre, 1988 (2a edició:1993).

Conca,1994: M. Conca, *Teoria i història dels proverbis catalans, Aplicació a l'estudi d'un corpus paremiològic del segle XVI*, tesi doctoral inèdita, Universitat de València, 1994.

Conca & Guia, 1995: M. Conca i J. Guia, "D'un complex d'inferioritat proverbial", dins *Caplletra*, núm 16, en premsa.

Coromines,1956: "Sobre l'estil i manera de Martí Joan de Galba i els de Joanot Martorell", dins *Lleures i converses d'un filòleg*, Barcelona, Club editor, 1971, ps. 363-378. Publicat inicialment dins *Homenatge a Carles Riba*, Barcelona, 1956.

DCVB: A. M. Alcover i F. de B. Moll, *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Palma, Moll, 1926-62.

Eberenz,1982: R. Eberenz, "Diàleg i llenguatge col.loquial al *Tirant lo Blanc*", dins *Miscelànea de estudios hispánicos*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982, ps. 55-66.

Epalza,1987: A. Turmeda, *Llibre de bons amonestaments i altres obres*, a cura de M. d'Epalza, Palma, Moll, 1987.

Escrivà,1992: V. Escrivà, "Els refranys en el *Tirant lo Blanc*", dins *Miscel·lània Jordi Carbonell*, v. 3, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992, ps. 21-42.

Faraudo,1912: *Facet*, a cura de L. Faraudo, Barcelona, *L'Avenç*, 1912.

Ferrando,1993: A. Ferrando, "Del *Tiran* de 1460-64 al *Tirant* de 1490", dins *Actes de Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant,1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, ps. 25-60.

Fuster,1993: J. Fuster, "Consideracions sobre el *Tirant*", dins *Actes de Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant,1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, ps. 5-23.

Leguiel,1907: E. Leguiel, "Langue française et langue catalane", dins *Revue catalane*, v. I, 1907, ps. 306-311, 331-336.

Leguiel,1913: E. Leguiel, "Tirant lo Blanch. Aphorismes et proverbes", dins *Revue catalane*, v. VII, 1913, ps. 90-92, 122-124.

Llabrés,1889: Jahudà Bonsenyor, *Libre de paraules e dits de savis e filòsofs. Los proverbis de Salomó. Lo libre de Cató*, a cura de G. Llabrés, Palma, Imp. de Joan Colomar,1889.

Moll,1933: "Els refranys del *Tirant lo Blanc*", dins *Bulletí del Diccionari de la llengua catalana*, v. XV, 1933, ps. 169-172.

Núñez,1555: H. Núñez, *Refranes o proverbios en romance*, Salamanca, Juan de Cánova, 1555.

O'Kane,1959: E. S. O'Kane, *Refranes y frases proverbiales españolas de la Edad Media*, Madrid, Anejos del BRAE, 1959.

Olivar,1925: F. Eiximenis, *Contes i faules*, a cura de M. Olivar, Barcelona, Barcino, 1925.

Olivar,1927: B. Metge, A. Turmeda, *Obres menors*, a cura de M. Olivar, Barcelona, Barcino,1927.

Refranes famosíssimos y provechosos glosados, Burgos, Fadrique de Basilea,1509.

Riquer,1963-68: *Lletres de batalla*, 3 vols., a cura de M. de Riquer, Barcino, Barcelona, 1963-68.

Riquer,1969: J. Martorell i M. J. de Galba, *Tirant lo Blanc*, a cura de M. de Riquer, 2 vols., Barcelona, Seix Barral, 1969.

Riquer,1984: Mossèn Gras, *Tragèdia de Lançalot*, a cura de M. de Riquer, Barcelona, Quaderns Crema, 1984.

Riquer,1990: M. de Riquer, *Aproximació al Tirant lo Blanc*, Barcelona, Quaderns Crema, 1990.

Riquer,1992: M. de Riquer, *Tirant lo Blanch, novela de historia y de ficción*, Barcelona, Sirmio, 1992.

Sánchez Cantón,1993: Enrique de Villena, *Arte de trovar*, a cura de F. J. Sánchez Cantón, Madrid, Visor, 1993.

Wittlin,1976-89: B. Latini, *Llibre del tresor*, a cura de C. J. Wittlin, 4 vols., Barcelona, Barcino, 1980-89.

Wittlin,1993a: "Dels manuscrits a l'edició: el *Tirant*, alaborat per Martorell el 1460 usant materials preexistents, revisat després en per Galba", dins *Actes del Symposium Tirant lo Blanc (Barcelona,1990)*, Quaderns Crema, Barcelona, 1993, ps. 605-633.

Wittlin,1993b: "Joan Roís de Corella. Introducció a una concordança de les seves obres", dins *Actes de Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant,1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, ps. 327-366.